

1925 чылдың
август 31-де үнүп эгелээн

email: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

http://shyn.ru

№ 141

(18416)

2013 чылдың
ДЕКАБРЬ 5,
четверг
Садар өртээ
хостуг

ШЫН

ЭКСПЕРТТЕР: «Курлавыр чиг эт күчүзүн дээштиг сайзырадыры Тываның хөгжүлдезинге өзүлдегиг базымны бээр»

Тываның Баштыңы ИТАР-ТАСС-ка парлалга конференциязының үезинде.

РФ-тиң Чазаның хуралына Тываның Баштыңының көдүргөн айтырыгы чугула болгаш чогуур үезинде тургустунган деп, экономика эртемнериниң кандидады, РЭА-ның СС-тиң нефть-газ геологиязының болгаш геофизика институтунун сектор эрге-экспертизи **Ирина Филимонова** болгаш экономика эртемнериниң кандидады, РЭА-ның геология болгаш геофизика институтунун экономика бөлүмүнүн удуртукчузу **Леонтий Эдер** олар санап турар.

«Тывада курлавыр чиг эт күчүзү аажок, ону чогуумчалыг сайзырадыр болза, регионун хөгжүлдезинге өзүлдегиг базымны берип болур. Ооң кол үндезини стуг болгаш энергетиктиг хөмүр-даш, алтын, өңүг болгаш ховар металлдар, аңгы-аңгы тудуг материалдары, ховар кезектери, суг адааның аржаанлары болуп турар» — деп, олар санаан-

Амгы үеде регионда сонуурганчыг үрүлгө болза, Элегестин хөмүр-даш кыны болур деп, эксперттер санап турар. Ол черни улуг хемчээлдиг кылдыр сайзырадырынга шаптык болуп турар чүүл транспорт инфраструктуразының чогуу-дуг турбуже чүггө казып тывышкын үрүлгезин сайзырадыры эвес, хөмүр-үлөтпүрүнүн баазанынга немелде продукция бүдүрер улуг үлөтпүрнү ажда-

ры, а ол ышкаш өске-даа даг-металлургия бүдүрүлгезин тургузары болур. Ону иштиги рынокче-даа, Азия-Ооңум океан девискээринин чурттарында-даа чорудуп болур. Ол чүүлдер ажилдаар немелде олуттарны тургузар, үндүрүг кирилделерин регионун бюджетинче шилчидер арганы бээр» — деп, эксперттер санап турар.

Леонид Смирнягин: «Тыва — онзагай чер».

Тыва Республикада ажил-херектерин байдатын, ону сайзырадырының оруктарын сайгарган Чазак хуралына РФ-тиң регион сайзыралының сайыды Игорь Слюняев чүве чугаалаан. Хурал соонда Чазак Даргазы Дмитрий Медведев Тываның социал-экономика хөгжүлдезинин айтырыгларының талазы-биле ведомстволар аразының бөлүм тургузарының дугайында даалга берген. «Тыва Республиканың социал-экономика хөгжүлдезинге хөгжүлдезинче уланган саналдарын эрге-чагырганың федералдыг органнары, инвесторлар, күрүнө компаниялары 2014 чылдың апрель 1-ге чедир чаа тургустунган ведомстволар аразының ажилчын бөлүмнө кирир ужурлуг — деп, Слюняев чугаалаан. — 2014 чылдың март 1-ге чедир Тываның эрге-чагыргалары-биле ажилдаар бис, ооң соонда планывысты Россияның Чазаны соонда киирер бис. Ону калбаа-биле, ооң иштинде силерниң республикаңарга сайгатып чугаалажыр. Регионун удуртукчузу

Шолбан Валерьевич Кара-оол аажок эки чугаалады. Эрге-чагырга кызымак ажилдап турар дээрзин ол бадыйкаан, саң-хөө херек харын».

Политгеограф, МКУ-нун профессору **Леонид Смирнягин** санап турары-биле алырга, Тываның сайзыралын боттандырып турар үеде Россияның Чазак экологтук байдалче кичээнгейин угландырап ужурлуг. «Экологтук туружун барымдаалап көөргө, ол дээрге аажок кайгамчык чер-дир. Азияның дыка хөй чурттары олче улуг адааргал-биле көрүп турар, бойдустун ындыг булуңун, Тибеттен өске, тывары берге боор. Өске талада, чер иштинин хөй-хөй байлактары ында бар-дыр. Чижээ, хөмүр-даш дижит. Демир-орук чокта ону шингээдири болдунмас. Ындыг болганда экология биле экономика сайзыралдың аразында таарымчалыг быраны тывары дээн ышкаш аажок аар үүрге эрге-чагыргаларның мурнунда тургустунган. Регионун экономика хөгжүлдезин чедип алыр деп турар Тываның Баштыңының чүткүлүн билип тур мен, социал-экономика хөгжүлдезин туруштан көөргө регионда шийтирилээр айтырыглар хөй. Тываны сайзырадырының талазы-биле Чазакта тургузуп турар ажилчын бөлүк мөөңнеттинген айтырыгларны чогуумчалыг шийтирилээр ужурлуг».

Тываны сайзырадырының комплекстиг инвестиция планын 2018 чылга чедир күүсидер деп санаанын сагындыраал.

Бюджетти хүлээп алган

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентинин) 7-ги сессиязының ээлчеглиг 9-ку хуралы декабрь 4-те байырлыг байдал-биле эгелээн.

ТР-ниң Дээди Хуралының (парламентинин) кадык камгалалы болгаш социал хөгжүлде комитетинин даргазы У.Б. Монгушка төрүттүнгөн хүнү-биле эш-өөрү сеткилден чылыг сөстөр бижээн байырлыг бижикти тыпсып, боодал чечектерни сөңнээн соонда сессия ажилын ажиткан. Хүн чурумунда шупту 33 айтырыг кирген, кол кичээнге — «2014 база планын 2015 база 2016 чылдар Тыва Республиканың республика бюджетинин дугайында» Тыва Республиканың хоойлузун хүлээп алыры.

Республиканың социал-экономика хөгжүлдезинин кол бюджет документинин хүлээп алырынга Тываның Баштыңы Ш.В. Кара-оол, ооң оралакчылары М.С. Козлов, Ш.С. Иргит, А.П. Дамба-Хуурак, А.М. Монгал олар база киришкен.

«Келир болгаш оон дараа-зында чылдарның бюджетин сайгарып тура, республиканың аңгы-аңгы ажил-агыйларының адырларына херек бо хоойлунун чугулазын эскерген боор силер. Бюджет адырының ажилдакчыларының шалың төлевирин өстүрери, келир юбилейлиг чылда ажылгалга кирер объектилерни акшаландыраары дээш хөй-ле айтырыглар кирген» — деп Тываның Баштыңы чугаазын эгелээш, Москва хоорайга ажил-агыйжы сургакчылаашкынның түңнелдерин кысказы-биле таныштырган.

«Россияның Чазак сөөлгү үш чылдың дургузунда регионнарның удуртукчуларының илеткелдерин дыңнааан. Регионун социал-экономика хөгжүлдезинин талазы-биле илеткелди кылганым эки салдарны бээр дээрзинге бүзүрөп турар мен. Чуртун Президентинин май чарлыктарын күүседири дээш социал ужу-уткалыг шийтирилээр айтырыглар хөй» — деп, ол чугаалаан. Ооң-биле чергелештир энергетика адырында, аэропорттун ужу-уткалыг хондурар черинин, Кызыл — Курагино аразының демир-орук тудугларына, Каа-Хем суурда культура-спорт комплекзинге хамаарышкан айтырыгларны чугаалажып, дугуржулгаларны кылган.

Бюджет хоойлузунун төлевилелин Тыва Республиканың Чазакка болгаш Дээди Хуралдың комитеттеринге чаңгыс эвес удаа сайгарылгаларны эртип, эдилгелер болгаш немелделерни кииргенин соонда, ээлчеглиг хуралга ону хүлээп алган. Тываның Баштыңы Ш.В. Кара-оол аңаа атты салган.

Бистиң корр.

ТЫВА СПОРТЧУЛАРНЫ ДЕТКИРИ-БИЛЕ

Тывада эң улуг спорт тудуунуң-Каа-Хем суурда 10 муң олуттуг спорт-культура комплекзиниң акшалан-дырышкыны ажыттыган. Россияның Чазаның Даргазы Дмитрий Медведев 375,1 млн. рубльди тускайлаарының дугайында чогуур айтышкыны үндүргөн.

Тываның Аныктар болгаш спорт херектериниң талазы-биле яамызының дыңнатканын езугаар алырга, ол акша республикага чыл төнчүзүнге чедир кирип келир. Амгы үениң культура-спорт комплекзин тударының дугайында Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун саналын 2011 чылда Владимир Путин деткээн дээрзин сагындыраал. Ол төлөвилелди Тываның Россия-биле демне-жилгезиниң 100 чыл болган юбилейин демдеглээринге белеткелдиң хемчеглериниң планынга кириген. Оон аңгыда ук комплексти чурттуң национал чыынды командаларына белеткел баазасы кылдыр тургузары көрдүнүп турар.

Комплекстин ниити өртээ 1,5 млрд. хире рубль. Ону ийи каът, ниити шөлү 6 муң

дөрбелчин метр кылдыр турар. Аңаа улуг маргылдааларны болгаш культура-массалыг хемчеглерни боттандыраар, ол ышкы спорттун оюн хевирлерин эрттирер, ча адар, хурежир залдарлыг универсалдыг арена турар. Оон тудуун 2014 чылдың чайынында кылып доозар сорулга салдыган, байырлалды эрттирериниң эң кол черлериниң бирээзи ол культура-спорт комплекзи болу бээр.

Чурттуң Президентизиниң болгаш Чазаның деткимчезин Тыва спорт инфраструктуразын тударынга болгаш чонну күш-культураже болгаш спортче хаара тударынга улуг-улуг чедишкенин дээш алган дээрзин РФ-тиң Спорт яамызы демдегледип турар. Ол ышкы тыва спортчуларның кайгамчык улуг чедишкенин база кичээнгейни хаара туткан. 2007 чылдан бээр олар 200 ажыг маргылдааларга киржип, беш чыл дургузунда 818 медальдарны чаалап алган. Россияның шилиндек командаларының аңгы-аңгы чылдарда составтарына 40 ажыг тыва спортчулар киржип келген.

ОРУС ДЫЛ БАШКЫЛАРЫ НЕГЕТТИНИП ТУРАР

Тыва Республиканың чурттакчыларына төрөөн дылын болгаш езу-чаңчылдарын камгалап арттырады, орус дылга хостуг чугаалап өөренири-даа чугула деп, ИТАР-ТАСС агентилели демдегледип турар.

Тываның эрге-чагыргалары орус дыл башкыларын регионун ырак-узак кожууннарынче күрүне дылын башкылаар кылдыр чалап турарлар. Ол дугайын Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол ИТАР-ТАСС агентилелинде болган парлалга конференциязын дыңнаткан. Ол эртемни төрөөн дылы орус кижилерден артык кым-даа башкылап шыдавас деп санап турар.

«Тывалар республиканың бүгү чурттакчыларының 81 хуузу болуп турар, үндезин чурттакчылары 100 районнар база

бар — деп, Шолбан Кара-оол демдеглээн. — Ынчангаш орус дылга эки өөренип алыр арга оларда чок. Оон уламындан башкыларны чалап турар бис. Ынчангаш чурттакчыларга төрөөн дылын болгаш езу-чаңчылдарын камгалап арттырады, орус дылга хостуг чугаалап өөренири-даа чугула».

«Тывага орус дылдың баштайгы башкылары 1920-30 чылдарда республикага келген орус хамаатылар болуп турар. 2010 чылда Кызылга баштайгы орус башкыларга тураскаалды тургускан. «Россиядан келген баштайгы орус башкылар национал интеллигенцияны тургузарына үндезин болган» — деп, Шолбан Кара-оол демдеглээн.

Тыва биле Россияның демнежилгезиниң 100 чылы—2014 чылды, орус дылдың чылы кылдыр Тывага чарлаан.

ОРУК ТУДУУНУҢ ТӨЛӨВИЛЕЛИН САЙГАРЫП ЭГЕЛЭЭН

«Кызыл—Курагино» демир-орунуң тудуунуң төлөвилел-смета документизациязын белең, амгы үеде ол күрүне экспертиказын эртип турар дээрзин Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол дыңнаткан.

«Демир-орук тудуунуң төлөвилели амдыызында ажылдап эгелевээн, ындыг турбуже төлөвилел-смета документациязы күрүне экспертиказынче дужааттыган, инвестор ол төлөвилелче он ажыг миллиард рубльди салган» — деп, Шолбан Кара-оол Москвага болган парлалга конференциязын дыңнаткан. Ол төлөвилелди хуу инвестор—Руслан Байсаров деткип турар дээрзин немээң.

«Кызыл—Курагино» төлөвилелди деткиринге идегеп турар бис. Ол төлөвилелче күрүненең көрнүрү чугаажок, хамык документилери белең, күрүне экспертиказын эрткен, ол дээш акша салырынга белең хуу инвестор тывылган, ол 50 миллиард рубльди кириеринге белең болганындан деткимчени алыр дээрзинге бүзүрел улуг» — деп, Ш. Кара-оол чугаалаан.

2013 чылда орук тудуунуң төлөвилелин күүседириниң археологтук шинчилелинге хуу инвестор 160 миллион ажыг рубльди тускайлаан дээрзин демдеглээн.

РИА Новости.

САЙЗЫРАЛДЫҢ ТҮҢНӨЛДӨРИ

Декабрь 3-те Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун удуртулгазы-биле ТР-ниң Чазаның улуг хуралы болуп эрткен. 2013 чылдың 9 айларының дургузунда муниципалдыг тургузуларның аайы-биле Тыва Республиканың социал-экономиктиг сайзыралының түңнөлдөрүн дугайында айтырыгны хуралдың бирги кезээнде сайгарып көргөн.

Хуралды эгелээр бетинде Тываның Баштыңы Ш.Кара-оол Россияның Чазаның хуралына чугаазының түңнөлдөрүн дугайында кысказы-биле таныштырган: «Россия Чазаның мурнунга республиканың социал-экономиктиг байдалын чугаалаары дээрге, деңгеп четпес таварылга-дыр. Чүге дээрге РФ-тиң Чазаның хевирлиг ажылды шагда-ла соксаткан. А бистиң республикавыска онзагай арганы бергени ол.

Тываның хөгжүлдөзү аңаа чедип болурундан дорт хамааржыр. Хөй кижилерниң доктаамал аай-дедир аргыжылгазының хандырылгазы, чүк сөөртүлгезиниң бот-үнезин чигедири шынарлыг оруктар чокта болдунмас, а орук чокта сайзырал турбас».

Тываның Баштыңы Ш.Кара-оол оруктар талазы-биле чугаалап тура, «Абаза—Ак-Довурак—Чадаана» орукту федералдыг өнчүже шилчидериниң аргалары болгаш «М-54» орукту Хандагайтыже угландыр өскертириниң база республиканың өске-даа оруктарының моон соңгаар салым-хуузу тус чергениң Транспорт яамызының болгаш чогуур эргелелдин кызымаккай ажыл-ижинден хамааржыр дээрзин шыңгы чугаалаан.

гаалаан.

Оон аңгыда Кызылдың аэропорт комплекзиниң чаартылгазы, «Кызыл—Курагино» демир-орук тудуу база энергия чедишпезиниң талазы-биле чидиг айтырылгарга хамаарыштыр шитпирлер база моон соңгаар хемчеглер дугайында Шолбан Кара-оол чугаалаан.

Хуралдың кол айтырыгының талазы-биле ТР-ниң экономика сайыды Елена Каратаева: «Республиканың эрткен 9 айларында социал-экономиктиг байдалының эң чидиг айтыры — чуртталга оран-бажыңнарын ажылгалче кириери. 2013 чылда 59 муң дөрбелчин метр хемчээлдиг оран-бажыңны ажылгалче кирир турган болза, чүгле 18 муң дөрбелчин метр азы 27 хуузу күүсеттинген. Чамдык кожууннарда көргүзүлгелер тик хуу болган. Муниципалдыг тургузуларның төлээлериниң илеткеп турары-биле алырга, херек документилерни чыырга азы бүрүткөдирде база бир бюрократтыг чаданы эртер апарган. Ынчангаш чурттакчылар маңа дыка хөй үезин чидирип турар. Оон аңгыда «Суурнуң социал хөгжүлдөзү» деп тускай программа езугаар оран-бажың тудуун субсидиялаары көрдүнгөн. Чижээлээрге, хамааты кижилер чурттаар оран-бажыңны тудуп алган болза, оон чарыгдалдарының 60 хуузу республика болгаш федералдыг бюджеттен программа езугаар эгидип бээр. Ынчангаш субсидия акша-хөреңгизиниң шилчирин манаан кижилер оран-бажыңны ажылгалче кириген дугайында документилерин амдаа бүрүткөтпээн.

Дараазында чидиг айты-

рыг — чылыг хандырылга Котельнаяларның бөлгаш зель электри станциялары коммунал ачы-дузалары дөңсөөрү 1 млрд. рубль ашкан. Аңаа чергелештир өрелер эгидер ажыл — шуут куд деңгелде. Оон уржуундан мур-даш болгаш дизель курвирлары аажок эвээш.

Чидиг айтырыглардан аңаа эки талаларны демдегледип болза, Тывада шалың акшаның ортумак хемчээли 24 рубль чедир улгаткан. Чуртталга-коммунал ачы-дузаларының субсидияларының ортумак хемчээли — 1331 рубль.

Көдээ ажыл-агый, үлет адырларында база эки көрүзүлгелер бар. Мал-маганын башкы чылдан чылче өзүп турар. Сүт, эт, тараа дээш, өске-дарааннар болбаазыраа бүдүрүлгө черлери немешке — деп чугаалаан.

Хуралга Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Шолбан Кара-оолдун оралакчыла болгаш сайыттардан аңгыда Тываның кожууннарынның дагалары боттарының дагындары девискээрлеринде социал-экономиктиг байдал дугайында тодаргай илеткелдерни кылган.

Илеткелдер езугаар алыр чедер-четпес чүүлдер, чурттагы бар-даа болза, ажыл иш күженишкенин чору турар, ынчалза-даа Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун коллегаларының чыгырыларына азы үре-түңнөл чыгырыларының катаптап турары эрге-чагырганың чамдык төлээлериниң ажыл-агыйында хамаарылгазының талазы-бил чигизини тургузуп кээр.

Азияна ТАУ

РФ-тиң Чазанга Тываның Баштыңының чугаазы: саналдар, бодалдар

БАЙДАЛЫВЫС ЧҮГЭЭРТЭЭН

Бо чылдың декабрь 3-те чырыкче үнгөн «Шын» солунга республиканың удуртукчузу Шолбан Кара-оолдун Россия Федерациязының Чазаның ноябрь 28-те хуралына чугаазы кичээнге гейлиг номчуп, Тываның социал-экономиктиг нарын айтырыгларын ол хуралга көдүргөн хөөнүңе дыка-ла таарзындым. Айтырыгларны чурттуң Чазаның мурнунга чиди-биле тургузуп, республикага экономиктиг деткимче чедер-четпестерни дорту-биле айыткан-дыр. Ажыы-биле чугаалаар болза, Совет Эвилелиниң (амгы политиктиг байдалды алыр болза — Россияның) составына Тыва 1944 чылда кирген. Оон бээр келир 1914 чылда чүгле 70 чыл боор. Ол дээрге кижилер назыны безин эки четпес үе ышкыжыл. ССРЭ үезинде (1944 чылда 1992 чылга чедир, чүгле 48 чыл дургузунда) республикаже, немец-фашизм-биле дайын соонда дыка берге үеде безин хөй акша-хөреңгени кирип, оон социал-экономиктиг, культурлуг хөгжүлдөзүнче улуг кичээнгейни салып турган.

Ынчан Тыва ылап-ла дүргени-биле хөгжээн. Бөгүн база-ла ындыг дүрген бурунгаар сайзыраар байдал херек. Эң ылаңгыя аар үлетпүр, энергетика, улуг тудулар тудары дээн ышкыш ажылдарны федералдыг төптүң деткимчези чокка шимчедири берге болбайн канчаар. Тываның социал-экономиктиг байдалын экижидер талазы-биле Россияның Чазаның доктаал-саа-вырларны хүлээп турганын база дыңнаан бис. Ынчалза-даа оон күүселдези кошкак. Ол дугайында Шолбан Кара-оол, республикада байдалды сайгарып чугаалажырындан херек кырында ажыл-херекче шилчирдир — деп чугаалаан-дыр.

Сөөлгү 5-6 чылдарда байдалывыс оон мурнукузунга деңгээрге, элээн чүгээртээн деп санап чоруур мен. Эң ылаңгыя мал ажылы дыка экижээн. Күштүг ССРЭ үезинде безин Тываның малының санын миллион чедирери күүсеттинмес сорулга бооп турду. Бөгүн малывыстың саны миллион оранчок ажыг-дыр. Бир дугаарында, ол дээрге тываларның ажыл-агый-жы мөзү-шынарының херечизи-

дир. Малывыс саны көвүдээ даа болза, оон эт-кежи долузу-биле болбаазыраа шыдавас-тыр бис. Кызыл хошайның чуртталга бажыңнарының чанында хөй кештерин оттапкан чыдарын бо-ла көөрдү мен. Ол дээрге араттардан сандып алгаш, бооп чиген хойларның кежи-ле ыйнаан. «Чангыс суур — чангыс бүдүрүлгө» губернатор төлөвилели эң ылаңгыя мал ажылын сайзырадырынга дөгүм болганын көрүп турар бис. Малдың эт-кежин, сүдү дээш, өске-даа продукцияны долузу-биле болбаазыраадыр боттандыраар угланышкыны тодаргайы-биле бо төлөвилелге илереткеш, аңаа акша-төгерики үндүрери чугула апарган боор Тывага малывыстың продукциязын болбаазыраадып, Саян артындан колбаса, сүт, саржа дээш, өске-даа продукцияга сандыглажышкыны адаан-нажылгазын тургузуп шыдаптар болзувусса, мал ажылынга губернатор төлөвилелиниң тирилгези-дир деп санап болур ийик.

Самбын-оол МОНГУШ,
күш-ажылдың хоочуну.

РФ-тиң Чазанга Тываның Баштыңының чугаазы: саналдар, бодалдар

(Уланчызы. Эгези 2-ги арында).

Сылдыс Хертек, «Тывасвязинформ» ААН-
чыгине директору:

Россияның Чазаның хуралына Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун чугаазында харылзаа болгаш телекоммуникацияларның сайзыралының айтырыгларын илереткени кончуг эки. Харылзааның магистральдыг каналдарының улуг өртектери республиканың харылзаа болгаш телекоммуникацияларның ниити хөгжүлдизинге моондак дээрзи элденгир. Бир талазында, тус черде магистральдыг каналдарның ээлериң салып турар өртектери аажок бедик, а өске талазында, кижилде элдепсинер чүве чок. Чүге дээр инфраструктура тудуунун, тодаргайлаарга, харылзааның волокно-оптика болгаш өске-даа тумнарын тургузарда дыка хөй чарыгдалдар элденгир. Тываның байдалын ап көөр болза, дээр дие, 6-7 чылдар дургузунда чарыгдалдарның орну чүгле дуглаттынар. Бо байдал чарыгдалдар чорукка база харылзаа операцияларынга улуг шаптараазыннарны тывылдып турар. Канчаарга-даа сайгарлыкчы чорук дугаарында орулгаларга үндезилеттинер турар. Ынчангаш РФ-тиң харылзаа болгаш коммуникациялар сайыды Николай Никифоровтун Россияның девискээрлеринге харылзаа инфраструктуразын хөгжүдөр дие, үнениң дузазы-биле чарыгдалдарның орнун турар арганы ажыглаар деп чугаазына долу-биле катчы мен. Сайгарлыкчылар азы операторлар харылзаа шугумун тургузар, а күрүне чарыгдалдарының чамдык кезиниң орнун турар бээр. Чарыгдалдарның эвээш-биче хуунда эгидер болза, ол акша-хөреңги-биле республиканың өске-даа кожуннарныч харылзаа шугумнарын тургузуп эгелээриниң аргазы орустунар.

Социал-экономика байдальды экижидерин харылзаа болгаш телекоммуникациялар сайгарлы сөөлгү эвес чери ээлээр. Ынчангаш Шолбан Кара-оолдун федералдыг деңгелге харылзаа сайзыралының дугайында айтырыгны чүргенин улуг чедишкен деп санап, моон чаргаар күрүнең талазындан деткимче улуг дээрзинге бүзүрээр мен.

Дмитрий Донгак, «Енисейтелеком» ХАН-
ны Тывада салбырының даргазы:

— Чурттуң сайзыралының дугайында делегей чергелиг 10 муң көргүзүг бар. Оон дөрт дугаар одуруунда харылзаа турар. Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Шолбан Кара-оолдун ону билип, РФ-тиң Чазаның хуралына чугаалааны дээрге оон бурунгаар көрүжүнүң дыткалы-дыр. Тываның келир үези бистиң төлүвүстен хамааржыр. Олар информация дээр белең, шынарлыг кылдыр алыр болза, чүгүлдениң базымнары дүргедээр. Шолбан Валерьевичиниң «санның дең эвес чорукту» чарыгдалдар дээр үзел-бодалы кончуг ужу-уткалыг. Информацияны билип алыр аргалар талазы-биле Москва хоорайның болгаш Тываның эң ырак тургунунун чурттакчыларының аразына ылгал турбас ужурулуг. Ынчангаш Ш. Кара-оолдун Тывада харылзааның чогуур сайыравайн турарына база олче кичээңгей салырының дугайында

да федералдыг Чазак деңгелде чугаалаанын аажок деткип, чүгүлдүгүнүп тур мен.

Андрей Кок, Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) депутаты, «Федералдыг орук агентилелиниң М-54 «Енисей» автомобиль магистралының эргелели» федералдыг казна албан чериниң начальниги:

— М-54 «Енисей» федералдыг трассаның маршрудунун уун өскертири улуг ажык-дүжүктү бээр. Ол дээрге хамыктың мурнунда барыын кожуннарның социал-экономика хөгжүлдизинге дөгүмчелиг. Республиканың үлетпүр төптениң бирээзи Ак-Довурак хоорайны «тыңгарар», Тываның шажын болгаш культура төптениң бирээзи апарган Чадаанаже туристер көвүдээр. Аргыжары берге ырак-узак кожун Мөңгүн-Тайга-биле аргыжылга чиигээр. М-54 «Енисей» трассаны Россия — Моол кызыгаарда «Хандагайты — Боршоо» эрттирилге пунктузунга чедир туду бээр болза, кожа чурттарның аразына садыг-саймаа харылзааны хөгжүр, аргыжар сайгарлыкчылар көвүдээр, республика бюджетинче үндүрүлгү база хөй кирер. Оон уламы-биле кызыгаарда каайлы пунктузун алгыдыр тудар, аңаа ажылдакчыларны ажылга немей хүлээп алыр апар. Ынчангаш Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун М-54 магистральдыг бир угла-нышкыны барыын кожуннарже деп турары кончуг шын.

Сергей Уюсов, Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) депутаты, «Восток» КХН-ниң чигине директору:

— Шолбан Валерьевич Кара-оолдун эгелекчи саналын Москвага деткээнинге аажок өөрүп тур мен. Федералдыг орукту өскээр угландыраары, шиитпирлээр — нарын айтырыг. Ындыг-даа болза, республиканың удуртулгазының чүткүлдүг чорунун ачызында ол айтырыг шиитпирлеттинип турар.

Москвага, Россия Федерациязының Чазаның хуралына, ол төлөвилелде Тываны дамчыштыр эртериниң кайгамчык аргалары бар деп, Тываның Баштыңы демдеглээр. М-54 орукту Хандагайтыже угландыр өскерткениниң түңнелинде Моолче болгаш Кыдатче кирип болур, ынчан Россия Оожум океан девискээриниң чурттарына чедер транспорт оруун ажыдып алыр.

Сөөлгү чылдарда «Восток» КХН ажылы чок олурбаан. Бистиң бүдүрүлгевис республикага оруктарны хөйү-биле тудуп келген. Ам-даа тудуп турар бис. Федералдыг М-54 «Енисей» оруктуң Эрзин участогунда бистиң бригадаларывыс ам-даа ажылдавышаан. Ол орукту өскээр угландырган соонда бистиң кызыгаарлаттыг харысалгалыг ниитилеливиске чаа-чаа чагылар кирер деп идегеп турар бис. Ол дээрге тус черниң чурттакчыларына чүс-чүс ажылдаар олуттар-дыр.

Чижектер хөй. Кызыл хоорайның үстүкү оруунун дугайын чугаалап көрей. Ол орук Кызыл кожунунуң Каа-Хем суурнуң төп кеззэн дамчыштыр эрткен. Тыва Республиканың Чадааның болгаш Федералдыг орук фондузунун деткимчези-биле «Восток» КХН кыска хуусаада чаа орукту туткан.

Хүннүң медээлери

«Чурттуң дээди удуртулгазы бисти мөөңнеп, сорулгалар күүселдезин биске хүлээндирип турар»

Тываның бүгү муниципалдыг тургузуулары кыштаглаашкына белең, хөмүр-даштын курлавырын тургузуп алган деп, Москвага журналистерге Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол дыңнаткан.

«Кышты ажып эртеринге Тыва белең. Шулту 17 муниципалдыг районнарда белеңиниң паспорттары бар, одаар хөмүр-даштын четчир курлавыры тургустунган» — деп, ол чугаалаан. РФ-тиң Чазаның Даргазы Дмитрий Медведев чуртталга бажыңнарының кышка белеткелин Тыва чедир ботандырып шыдаваан деп медеглээр. Ындыг четпестер дыка хөй регионнарда бар, республикада котельнаялар айтыры нарын болуп турар.

Шолбан Кара-оол мынча дээр: «Кышка белеткел талазы-биле хожудаңгай регионнарның

санына Дмитрий Анатольевич Тываны кириген. Дээди удуртулганың сөстөрүн хүндүлээр кижилде болганымда чурттуң дээди удуртулгазы бисти мөөңнеп, сорулгалар күүселдезин биске хүлээндирип турар. Кышкы сезонун чогулчалыг эртерин ханды-рар ужурулуг бис».

Хову-Аксы суурга эрткен чылын болган халап чурттуң коммунал энергетиказының идегелдиг чорунун шылгалдазы болган деп демдеглээр. «Чурттакчылыг черлерниң чылыг хандырылганың объектилерин чаартырына федералдыг чаңгыс аай күжениш-киннер негеттинер деп мээр бодалымны Сибириниң бүгү губернаторлары деткип турар. Республикавыста шыдаар-ла чүлдериристи кылып тур бис. Хову-Аксыга болгаш аажок улуг суур Хайыраканга чаа котельнаяны тудуп алган бис».

Кызылдың аэропортун чаартыр

Тываның найысылалы Кызыл хоорайда аэропортун самолеттар хонар-ужудуп үнер шөлүнүн чаартып кылышкыны 2014 чылда эгелээр деп, РФ-тиң Регионнар сайзыралының яамызы дыңнаткан.

«Бо чылын «Кызыл» аэропорт федералдыг казна бүдүрүлгези эрге-байдалдыг апарган. 2014 чылда самолеттар хонар-ужудуп үнер шөлү чаартыр кылып эгелээр» — деп, Регионнар сайзыралының яамызы дыңнаткан. «Авиарейстерге субсидия тысып турары, Кызылдың аэропортунга федералдыг эрге-байдалды тывысканы дээр федералдыг чазакка өөрүп четтиргеними илередир бодал тур мен. Ындыг турбуже аэропорт ажыл-агыйы бүрүнү-биле берге байдалдыг апарган. 2011 чылдың декабрьда болган

чер шимчээшкени байдалды чидгендирген — деп, Шолбан Кара-оол демдеглээр. — ОБЯ-ның самолеттарының ужудуучулары ол улуг чүк сөөртүр агаар судноларын белеткел чок шөлгө хондуруп турганындан амы-тынын айылга таварыштырып турган. Чер шимчээш-киннери уламчылавышаан, коммунал ажыл-агый эргижирээр, ынчангаш Тыва оон-даа берге байдалга таваржып болур, оон уламындан шалыпкын дуза алыры болдунмас апар. Ынчангаш аэропорт шөлүн чаартып кылыры эргежок чугула».

Россияның Чазаның Даргазы Дмитрий Медведев Тываны сайзырадырының инвестиция планын 2014 чылдың апрельге чедир ажылдап кылырын дааскан.

РИА Новости агентилели-
ниң медээлеринден.

Айтырыг — хары

2014 чылда пенсия чедирилгези Кызылга айның 3-тен 20-ге чедир

— Мен пенсиямны ай санында 2-ниң хүнүнде ап турар мен. Январь 2 — Чаа чылдың байырлал хүнү болганда, пенсиямны декабрь төңчүзүнде бериптер ирги бе?

Ч. Монгуш.

Кызыл хоорай.

— Амгы үеде Кызыл хоорайда пенсия болгаш социал төлөвирлер чедирилгези ай санының 2-ден 20-ге чедир чоруттунуп турар. А 2014 чылда почта салбырларын таварыштыр пенсия болгаш социал төлөвирлер чедирилгези ай санының 3-тен 20-ге чедир кылдынар.

Ынчангаш Кызыл хоорайда пенсиязын 2-ден 6-ның хүнүн

ге чедир ап турар пенсионерлерге график 1-2 хүн ажылдыр чыла бээр. 7-ниң хүнүнден 20-ге чедир пенсия ап турарларга график өскерилбес. 2014 чылда кызылчыларга пенсия төлөлгезиниң чаа хүннерин декабрь айның квитанцияларына бижип каан болур.

Январь 2 дээр декабрь айда пенсия төлөлгези бо чылын болбас.

Республиканың районнарында пенсия чедирилгези ай санының 4-тен 20-ге чедир чоруттунуп турар болгаш ол график өскерилбес.

Светлана КЕНДЕН,
РФ-тиң Тыва Республика салбырының даргазының оралакчызы.

САЛЫМ-ЧОЛДУН

Ольга Доржуевна Салчак — бөгүн хүндүлүг дыштанылган. Ол Бай-Тайга, Чөөн-Хемчик кожуундарынын школаларына хөй чылдарнын дургузунда орус дыл болгаш литература башкылап ажилдаан. Оон «Шын» солунунун мөөрейинге кириштирип турар чүүлүнүн маадыры — кырган-ачазын эдерип, эрги Тывага Кыдаттан бараан садып чедип келген 12 харлыг оол болгаш оон салым-чолу. Политиканын уржуундан (чурттар аразында харылзаа хенертен баксыраан) ол дедир эеп чанар арга чок болган. Бүгү назынында өске черге чурттап, өг-бүлө тудуп, ажы-төлдүг чорза-даа, төрзэн черинин сорунзазы кайы хире күштүүн «Төрзэн черимге сөөгүм салыр мен» дээн оон сөстери болгаш бүгү амыдыралы бадыткап турар. Ол дугайында О.Д.Салчак сагыш-сеткилди саргыдып келир кээргенниг кылдыр бижээн.

ЧАРАШ ХАНДЫ-КАРА

Чадаана хоорайда Ханды-Кара Чи-Сан-Заевна Шай-Ха деп пенсионер кырган-ава бар. Оон ук-ызыгууру, чурттап эртен төөгүзү дыка солун. Ачазы кыдат омак-сөөктүг деп дыннааш, сонургап айтыраарымга, ол бодунун салым-чолун ажит-чажыт чок тө каап берди.

Ханды-Кара 1940 чылда Чөөн-Хемчик кожуунун Хөндергей сумузунга кыдат омактыг ачазы Чи-Сан-За Шай-Ха болгаш авазы Долума Калчан-ооловна Иргиттин өг-бүлезинге төрүттүнген. Авазы Долума Иргит алыс боду Бай-Тайга кожуунун Бай-Тал сумузу чурттуг. Оон ада-иези 9 кыстыг, 4 оолдуг. Долумазы 1916 чылда төрүттүнген.

1930 чылдар үезинде ССРЭ-ден орус хамаатылар Тыва Арат Республикага көжүп кээп, оон социал-экономика хөгжүлдизинге үлүг-хуузу кириген. Тыва чонну сууржуң амыдыралче кирип, тудуг-суурну тудуп, үжүк-бижикке, эртем-билигге өөредип эгелзэн.

Долума 18 хар чедип турда: «Хем-Белдиринден орустар келгеш, хөй кыстарлыг улустун уругларын кадайлары дээн-дир» — деп, чугаа Бай-Талга дыргын апарган. Ол үеде Долуманын авазы аарааш чок апаарга, ачазынын холунга 13 өскүс-чавыс ажы-төлү арткан. Калчан-оол Иргит Хемчиктин бир адырында чөпкөк талдар аразында өөн тип алган. Дүн дүжүп кээрге, уругларынга хөм көгээржикке божа апарып бээр, хүндүс ынаар барбас турган. Долума суглар аңаа 3 хонган. Бир-ле хүндүс ачазы келгеш: «Че, уругларым, чанардыр, хей коргуп турган-дыр бис. Ол орус хамаатылар өөренир уруглар алыр дээш келген улус ышкыжыл» — дээш, кыстарын эдерткеш, аалынче чанып келген.

Долума алыс черле өдөчара, дөскөл чок, чугаакыр боорга, орус башкылар ону Хем-Белдиринге садыг сургуулунга өөредир дээш алгаш чорупкан. Садыг сургуулунга ТАР-нын Чазак даргазы Сат Чүрмет-Тажынын уруу Ожамаа башкы өөредип турган. Долума комсомолга кирип алган, өөредилгеге сундулуг, салым-чаянын болгаш орус дылды дораан

өөренип алган, дошпулуурга база ойнаар. Долуманын арын-шырайы кавказ чурттуг кыстар ышкыш шевежин, чараш, карктары улуг болгаш кыдырык. Садыг сургуулун доозуптарга, ону садыгжыладыры-биле Туранче чорудупкан. Ажылдап чоруп тура, ачазынын белекке берген алдын өңнүг хааржак-чыгажынга (шкатулка) акша-көпеекти бүдүү бичиилеп чыып, өскүс дунмаларынга дузалажыр бодап алган. Үш чыл садыгжылааш, Туран чурттуг аныяк оол-биле өг-бүлө туткаш, кыс уруглуг болган.

Үш чылдың нүүрүн көргөн Долума аал-чуртун, ачазын, дунмаларын сактып, чаныксай берген. Ак аътты садып, мунуп алгаш, уруун ушкарып алгаш, Бай-Тайгаже чоруптар дээрге, кунчуу, бээ: «Ындыг ырак-узак черге чаш уругну алба, түрей бээр, оон дедир келбейн барзыңза канчаарыл?» — дээш, уруун бербээн. Ол ындыг болган-даа. Ханды-Кара авазынын баштайгы өөнүн ээзинин, уруунун, бээ, кунчуунун ат-сынын айтырып албаан. Тыва чон биче сеткилдиг болгаш улуг улустан кайы хамаанчок чүве айтырар эвес. Долуманын уруу Би-Хемге артып калган, харылзаа ол олчаан үзүлгөн. Канчап билир, мону номчааш, Би-Хемде төрелдери төөгүнү сактып кээп, харылзажы бээр чадавас.

МАНАВААНЫ УЖУРАЖЫЛГА

Долума Турандан үнгеш, Чадаанага чедир 3 хонук чоруп келгеш, маңган ак ады-даа, ал-боду-даа чилчии үстүп, могап турупкан. Чадаанага столоваяже чемненип алыр дээш кирип келген. Ол үеде аңаа кыдат омактыг Чи-Сан-За Шай-Ха улуг поварлап ажилдап турган. Изиг чем чигеш, аштап-суксаан, могал-шылаан аныяк херээжен стол кырынга бажын салгаш, удуй берген. Ынчап орда, повар аныяк эр кижичанынга келгеш: «Орайтаан-дыр, мен столоваяны хаарым ол» — дээн. Долума чорук-херзэн чугаалааш: «Бо Чадаанада таныыр-билир кижим чок, адым база могап турупкан. Канчаар кижичоор мен?» — деп айтырган. Демги кижичоор бергени ол ыйнаан: «Ындыг болза, мээң бажыңымга удуп, дыштанып алыңар» — деп сүмелзэн. Повар хлеб заводунун 2 каът бажы-

чынын бир өрээлинде чурттап турар болган. Чи-Сан-Занын бажыңынга келгеш, адын күш-шыдал кирип ойткарып, Долума боду-даа 3 хонук иштинде дыштанып алган.

Шак ол кыска үенин дургузунда согур душ бооп ужурашкан аныяктар сеткил-сагыжын билчип, салым-чолун кадып, өг-бүлө бооп чурттаар деп шийтпирлеп алган. Бурган оларны ынчаар душтуруп кааны чадавас. Чер-чуртунга чанып келгеш, Долума ачазына, дунмаларынга чыып алганы акшазын берипкеш, ачазына амыдырал байдалын чугаалааш, салым-чолдун кыйгызы-биле ак адын мунупкаш, Чадаанаже халдып чорупкан...

КЫДАТ ООЛАК

Чи-Сан-За Шай-Ханы паспортта 1908 чылда төрүттүнген деп айтыкан, шынында ол 1900-даа чылда бооп чадавас. Тывага ынчан баштайгы паспорттарыны улустун адааны-биле бижип турган. Дыка хөй тывалар ужурутказын орта билбейн, харназынын кызырып алгаш, пенсиялаар назыны узай бээрге, ам кээп халактап турган дээр ийик чол.

Чи-Сан-Занын кырган-ачазы кыдат хүрээнин улуг ламазы турган. Ол үеде кыдаттар тевелерге барааннарын чүдүрүп алгаш, Тываже чин сөөртүп, садыг-саймаа кылып кээр турган. Садар барааннары колдуунда торгу, шай, дүңзе таакпы, чигир, пест-таавы. Чадаанага бараан садар бүүзелер хөй турган.

Тываже кээрге 12 харлыг Чи-Сан-За тевени-даа мунуптар шору оолак. Кырган-ачазы-биле 6 теве чүктүг Тывага келгеннер. Үш тевенин чүгүн садыпкаш, кырган-ачазы: «Сен бо арткан барааннары садып тур, оглум, мен ам база 3 теве чүгүвүстү эккэйн» — дээш, өртээл ээзи моол эрге оглун чагааш, Кыдатче чорупкан. Хай болуп, ол үеде ССРЭ биле Кыдат Улус Республиканын аразында политиктиг харылзаа нарындааны-биле Кыдаттын кызыгаарын хаапкан, кырган-ачазы дедир Тываже кээп шыдавайн барган.

2007 чылда Новосибирскиге үндүрген «Тыванын төөгүзү» деп 3 томнуг номда «1912 чылда Тывадан кыдат садыгжылары үндүр сывырганы бо регионга Кыдаттын күш чок, кошкаан көргүскен болгаш кыдат эрге-чагырганын мурнунга дүжүп бербес чон деп тыва чонну бадыткаан» — деп бижээн чорду.

Бичии оолак кырган-ачазын манап чадап кааш, түрөп чорааш, Кыдаттын кызыгаарына чедип кээрге, Кыдатче кирибес болган. Ада-иези кызыгаарнын Кыдат талазында хол чеде бээр хире черде ыглажып турар. Моол талазында кызыгаарда оглу Чи-Сан-За ыглап-сыктап, чаннып,

ээрэжирге-даа, хоржок. Чи-Сан-Занын ада-иези 4 кыс, 3 оолдуг турган, Чи-Сан-За — эң хеймери.

Ам канчаар боор, салым-хуудан эртер эвес, Чи-Сан-За өртээл ээзи моол кижинин холунга өскөн. Кидирээштигдаа болза, кижинин төрзэн чурту кончуг, 18 харлыг шору эр апаргаш, Чи-Сан-За аът мунгаш, Кыдат кызыгаарынче боду чаштынып кире берчаккан, кызыгааржылар ону туткаш, дедир Моолче чорудупкан.

Чеже муңгарап-деңгерээр боор, амыдыраарын бодап, Хөндергейге бараан садып чедип келген. Ынчап чоруй барааны төне бээрге, Хөндергейнин школа столоваязынга поварлап ажилдай берген. Холу чөмзиг, ажил-ишчи аныяк повар Чи-Сан-Заны Хөндергей чону хүндүлээр аажок. Кыдат оол Хүндү-Самбуу деп аныяк кыс-биле таныжып алгаш, Хөндергей Саттарынын күдээзи апарган. Аныяк өг-бүлө бир кыстыг-даа болган. Ону тывалар боттарынын дылынга эптешир Чолдак Сат деп адап алганнар.

Чай кээрге-ле олар мал-маганын Сидиктээр-Баалыкка чайладыр турган. Бир кезе өөнүн ишти Хүндү-Самбуу инек саап үнгеш: «Инээм адаанда от кызаңайнып тур» — дээн соонда, өөнге кээп чыдыпкан. Хан базышкыны улгаткан-на турган боор, 3 хонук бергедеп аарааш, чок апарган. Чи-Сан-За чаш уруу-биле иелээ өскүсүрөп арткан. Хөөкүй чаш уруг, та авазын сактып ийлээн чүве, удатпаанда база-ла бурганнай берген.

Аал-оран ээнзирээн. Ажыг-шүжүгден Чи-Сан-Занын сагыш-сеткили ундараан. Эргим кижилерин чидирген ак өөн бускаш, мал-маганын катааттарынга хүлээдип бергеш, Өвүр таварып, Моолда азырап каан адазынче чорупкан. Моолга 3 чыл чурттааш, Тыва чуртун чуртсуна берген Чи-Сан-За катап чедип келгеш, Чадаанага ажилдап-чурттай берген турганы ол.

ЧАА АМЫДЫРАЛ, ЧАА ӨГ-БҮЛӨ

Долума Иргит-биле өг-бүлө тудуп чурттай бергеш, Чи-Сан-За аныяк кадайын Хөндергейде катааттарына барып таныштырып, ужур-чөвүн чугаалап, өг-бүлө тудар чөпшээрелди айтырган. Олары: «Ам канчаар, оглум, өртемчейиниң үүлезин, аныяк кижичеже муңгарап чоруур сен» — деп деткип, ынак күдээзи чораан Чи-Сан-Зага мал-маганын үзүп берген.

Чи-Сан-За Долуманы тыва езу-чаңчыл езугаар боду айтырып алганы база солун. До-

лума биле Чи-Сан-За иелээ 2 аъттарны мунгаш, белек-лээн, аш-чемин чүдүрге бажы бедик Бай-Тайга кыдат сен дээш айттаныпкан. Долуманын даай-авала кыдат омактыг күдээ келдээнин дыннааш: «Өршайыракан! Кыдат кижичүнү ижип-чиир чүве» — д чугаалажып, манчы-хуужурун белеткеп турган-дыр.

Ийи кижичоор аъттарлыг тусуп келзе-ле, күдээзи дычараш, чингежек дурт-сынны аныяк оол болган. Чи-Сан-Закатааттарына, кат-иелерин эккелген суй белектерин аш-чемин, хүндүткелдиг сүт арагазын сунуп барааган. Даай-авалары белек-селекке өөрүп, ылаңгыя о үеде Тывага ховар улуткаш бак шайларны магадап хамаан. Дедир чоруурда, кээрд мунуп келген 2 адын Долуманын ачазына, дунмаларына арттырып берген-дир. Чи-Сан-За Бай-Тайганын чаракызы Долуманы шак ынчаа ол үенин байдалы-биле шыырак айтырып алган.

АЖЫЛ-ИШТИН ХАЙЫМЫНДА

Долума биле Чи-Сан-За Хөндергейнин Теректит чурттааш, Олча, Ханды-Кар деп кыстарлыг, Мокур-оол Көрей-оол деп оолдарлы болган. Хөндергейге картофельди, кылбышты бир дуугаар тарып өстүрген кижичоол. Кылбышты тарааш, чонгулөп бээр. Өгнүң дөрүнге уургайны каскаш, картофельди ургаш, ыяш-биле базыргаш ширтек-биле дуглап алыр. Ол ышкыш капустаны, көк кулчаны тарып турган. Элээ болганда Чи-Сан-За Чадаана хоорайга столоваяга катап поварлап ажилдай берген. Ажыл-амыдыралынын аайы-биле Чи-Сан-За уксаалыг мал ажаап-өстүрер черинге, оон соонда бажың тудар организацияга («Домостроение» дээр) болгаш Кулун-Дүжерге поварлап ажилдап чораан.

Ынчан Кулун-Дүжерге орус-даа, тыва-даа кижилер хөйү-биле турумчуп, эйнайралдыг ажилдап-чурттап турган. Кежээнинне кызыл-булуңга «дириг-чурук» (кино) көргүзөр, солуну-даа аажок. ССРЭ 1936 чылда

КАДЫР КОКПАЗЫ

Ыт-кижинин өңнүү

Дааш-шимээн эндевес,
Даады-ла ээре бээр,
Ээзи меңээ эргеленир,
Эрес өңнүүм Эзирбеним.

Кадам малым хайгаараар,
Караа көскү, кулаа дыгыжы.
Кишке салыр ишчи-даа,
Хилиң кара Эзирбеним.

Какайларны, оорларны,
Коданынче белең кирибес,
Думчуу чытчы, кашпагай,
Тулган ыдым Эзирбеним.

Шынап-ла, ыт — кижинин шынаыштыг чөлөңгичи, камгалакчызы, шынчы өңнүү. Шаг-шаандан тура көдээ амыдыралдыг тыва кижини ыт чокта, чаңгыс хүн-даа чурттап шыдавас турган. Коданчы ыдынга ээзи чоргаарланыр. Кандыг-ла-бир шимээни эндевес, ээзинге дораан-на медээлей кааптар. Хөөрөткеш канчаар, ыт чокта кодан-девискээр ээнзиргей алаар ышкажыгай. Эки ыттар дугайында бурун тыва улустун тоолдарында, чугааларында тодаргайы-биле көргүскен. Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун соокка, изигге-даа шыдамык, шала чыкпак боттут тыва уксаалыг ыттарны катап өстүрүп көвүдедиринин талазы-биле эгелээшкенин деткивес аргажок. Ындыг ыттар сөөлгү үеде ховартап, кижини танывас «хайнак», «сурас» уксаалыг ыттар көстүп эгелзэн. Ол дээрже тыва ыттарның уксаазының эстип, чидип турарының херечизи.

Авам, ачам Алдан-Маадыр колхозтун малчыннары чоруур үеде бистиң Хартыга дээр кара ыдывыс дыка-ла коданчы, эрес турган. Хой кадарып чоруурумда-ла Хартыганы эдертип алыр мен. Ол аңчы болгаш эликти, хүлбүстү-даа ызыртыр четкеш, балдырындан часпайн, сегирип алыр. Хартыганың кашпагайы кайгамчык, ол ам-даа карактарыма чуруттунуп көстүп кээр. Бодумнун коданымның девискээринге Көстүкпен дээр ызырар, коданчы ыт 16 харлыгына чедир чурттаан. Ол кырааш, «кызылдустай» бээрже ооң кечин чымчадыр эттээш, дөженип удуп турар мен. Ыт кечин аажок чылыг, кадыкка эки.

Тыва уксаалыг ыттар каяа-даа барганда, чер-чуртун, аал-коданын каап шыдавас, чаныган, кижиден дудак чок угаанныг болгулаар. Ийи-үш чыл бурунгаар кожоларым Көжээ тайгазынга аңнап чорда, Монгуш дээр ыды эзим-аргага аскан хевирлиг, олчаан сураг чок барган. Оон барык ай хире болганда, Монгуш Көшпес хемде «төрелиниң»

аалын азып-тенип чорааш, тып чедип келген болган. Ам ээзинин эргелиг ыды Монгуш Өлең-Ховузуңда кыштагда аал-коданның езулуг ээзи болуп чоруур. Ол — коданчы, чүрекир кончук ытка санадып, доң кыштың хаарып турар соогу, изиг-халыын, аш-чутка-даа торлур хире эвес хамыкты кайгаткан ыт.

Тыва уксааның ыттары аң-мең тударының талазы-биле сурагжып, эзлерин аң эъди-биле азыравышаан, аш-чуттан онгарып, камгалап чораан. Чогаалчы Салчак Токаның «Араттың сөзү» деп тоожузуңда Черликпен кодан эъди-биле бүдүн өг-бүлени тоттуруп, азырап турган ийик. Тыва ыттарның аттары безин чараш болгулаар: Хартыга, Калдарак, Мойнакпан, Көстүкпен, Ак-Хол, Чүрекен дээш, оон-даа өске. Алдан-Маадыр колхозтун баштайгы даргаларының бирээзи, дуржулгалыг партия ажилдакчызы чорааш, ханныг репрессияга таварышкан акым болур Өктек-оол Самбугаевич Ооржактың (Чылганырның) ыттарының аттары кижини сагыжыга белең кирбес, солун, каттырынчыг. Арыг тыва уксааның ыттарының салгалдарын нептередир деп бодаар болза, ыт азырап өстүрер тускай мергежилдиг кижилерни шилип алгаш, биче бүдүрүлгелерни-даа ажыдып болгай. Маңа ветеринария ажилдакчыларын, дириг амыттанарга ынак, сонуургалдыг эштерни эвилелдеп болгу дег-дир. Ызырар ыттарны тускай үгектерге тургузуп, баглаар болгаш оларның арыг-шеверин сагыыр, тоттур чөмгөрери күзенчиг. Сөөлгү үеде черлик, тоянчы ыттарның кижилерже халдап турары чажыт эвес. Олар калчаа аарыглыг-даа бооп болур. Мурнуку чылдарда черлик ыттарны боолап, узуткап турган болза, ол ажил ам ара соксаан. Чер-черлерге эрге-чагырга, ветеринария ажилдакчылары «кодан хой» дег черлик ыттарны узуткаары-биле боттут хемчеглерни ал чорудары күзенчиг.

Өскүс-оол УРТУКАЙ.

Сүт-Хөл кожун.

кан болган.

Кыдат-совет харылзаалар чүге баксыраанын биллип алыры-биле «Россияның Улуг энциклопедиязындан» номчуп таныштым.

60 чылдарның эгезинде ССРЭ социалистиг лагерде бодунун эвилелчилери-биле, эң ылаңгыя Кыдат Улус Республика-биле харылзааларга элзэн каш чедишкин чок чүүлдерге таварышкан. Сталинни сойгалаар талазы-биле СЭКП-ниң эгелзэн туружу кыдат удуртулганың удурланышынын болдурган. КУР-нун девискээринге совет шериг баазаларын тургузары-биле ССРЭ-ниң дилзэн кыдат удуртулга хандырып бербейн, ойталаан соонда, совет-кыдат харылзаалар 1950 чылдарның төнчүзүнде-ле нарыдап эгелзэн. Харызынга Совет Эвилели ядролуг физика талазы-биле ийи чурттуң аразында ооң мурнунда ат салганы кады ажилдажылганың дугуржулгасындан ойталаан. 1960 чылдың чазынында ССРЭ элзэн каш муң совет тускай эртемниглерни Кыдаттан дедир кыйгырткан.

1961 чылда мавзолейден И.В. Сталинниң мага-бодун үндүргеш, Кремльдин ханының чанынга орнукуштканы ийи чурттуң аразында харылзааларынга база-ла багай салдарлыг болган.

Кударанчыг харыны алгаш, Ханды-Караның ачазы өөнделевейн барган. Чи-Сан-За аар арааш, 1965 чылда чок апарган. Ханды-Караның авазы Долума Иргит ашаа чок болган соонда, 13 чыл чурттааш, 1978 чылда 62 харлыында арааш, бурганнаан.

Чи-Сан-За Шау-Ха төрзэн чурту Кыдатка эвес, хөй-хөй сүрүг малдар ойттап чоруур, делгем, шөлзэн Бора-Булакка сөөгүн салыр салымныг болганы ол ыйнаан...

«Ачам аалчылар кээрже, кажан-даа чемни удур белеткевес, кышкы кежээлерде манчыны эндере тудуп, шоодайга белеткеп алыр бис. Ачам барда чемниң экизин чип, хептин каазын кедип чордувус. Ол бисти күш-ажылга ынак болурунга өөрөткен, ачам езулуг-ла сагыш човангыр, үлегерлиг ада чораан» — деп, Ханды-Кара Чи-Сан-Заевна сактып чугаалаар. Ачазының Кыдатта өскөн-төрзэн черин, адресин айтырып албаанынга дыка хомудуп чоруур. Шаг-үе өскерлип, ажык-чарлыг байдал тургустунуп, чурттар аразында харылзаалар экижий бээрин ол ынчан каяа билген деп.

АЖЫЛ-ИШЧИ ИЕ ХАНДЫ-КАРА

Ханды-Кара Шау-Ха ада-иезинин ажилгырын дөзөп алган. Амгы үеде кады төрзэннеринден ол чааскаан арткан, салым-чаяанныг дун-

мазы Мокур-оол 31 харлыында чок апарган. Ханды-Кара аныяк чылдарында Чадааның тараа хүлээп алыр черинге, тудуг албан черинге таңныылдап, хлеб быжырап заводунга ажилдап чораан. Төп эмнелгениң кеш аарыглары эмнээр салбырынга 30 чыл иштинде санитаркалап, «Күш-ажылдың хоочуну» атка төлөптиг болуп, хүндүлүг дыштанылгаже үнген. 1990 чылдарда ССРЭ дүжүп, чурт экономиктиг буураашкыга таваржып турар берге үеде 1992 чылдан 2009 чылга чедир хуу сайгарлыкчы болуп, Красноярск, Новосибирск, Москва хоорайлардан бараан эккеп садып турган. Он чеди чыл иштинде 60-70 харлыг кижиге ырак-узак орук чорууру, изиг-соокта аар чүёк дажыыры берге болбайн аан, ынчалза-даа Ханды-Кара бергелерге торулбайн, амыдыралга быжыг тура-соруктуун салбаан. Өөнүң ээзи Маадыр Дүмөн-Байырович Кара-Сал биле 4 ажы-төлдү кижизидип өстүрүп, дузалал ажил-агыны тудуп, мал-маганны азырап, картофель, ногааларны хөйү-биле тарып, садып турарлар.

Чоокта чаа Ханды-Кара Чи-Сан-Заевна Шау-Ха база өөнүң ээзи Маадыр Дүмөн-Байырович Кара-Сал олар кады чурттаандан бээр 50 чыл юбилейин, алдын кудазын ажы-төлү, хөй санныг уйнуктары-биле демдегледип эрттирген.

Ханды-Кара Шау-Ха Кыдат чуртунда төрелдерин тып харылзажырын аажок күзөп чоруур. Интернет дээш кандыг-даа харылзаалар бар апарган амгы үеде ооң ыдыктыг күзели бүдөр дээрзинге идегеп чоруур.

— Ханды-Кара Чи-Сан-Заевна, кады төрзэннериңерден чаңгыс силер, херээжен кижини кыдат ачаңарның фамилиязын арттырып алган-дыр силер. Эр кижини арттырып алган болза, Тывага Шау-Халар эндере апаар турган боор — дээримге:

— Репрессияның кадыг-берге чылдарының соонда ол белең эвес, харын-даа айыылдыг турган, ам канчаар, ачамның фамилиязын ап алгаш, Бора-Булак ховузуңче чоруй баар ыйнаан мен — деп, ол оюн-баштак-биле харыылады.

Россия биле Тываның демнежилгезинин 100 чыл ою чоокшулап орат. Тываның экономиктиг хөгжүлдезинге чүгө хөй националдыг ССРЭ-ниң чоннары эвес, кыдат хамаатылар безин улуг үлүг-хуузун кирип чораанын Чи-Сан-За Шау-Ханың амыдырал-чуртталгазы бадыткап турар-дыр.

(Чурукту архивтен алган).

Ольга САЛЧАК.

Чадаана хоорай.

2 кино көргүзөр де-херекселдерни белекке алат. 1940 чылда ТАР-га 5 чоруур, 5 турум ажил-үннүг кино көргүзөр де-херекселдерни эккел-үези ол. Эге школа бар. Хандының ачазы пашка шуугайны үттеп аш, буузаны буска хандырып бээрже, чаагайын шуут кайгаар.

Ынчап турда бажың тудуу чер дүшкен, Чи-Сан-За аар өг-бүлөзи-биле Чадаана көжүп келген. Хоо-унуң үстүү талазынга Чи-Сан-За мал хүлээп алыр ажилдай берген, а уругу школага өөрени берген.

КЫДАТ ЧУРТУМ СӨӨГҮМ САЛЫР МЕН»

Бир-ле катап Чи-Сан-За аар хоорайже кирип чораш, орус кадайлыг, 7 ажы-төлдү кыдат эжинге душкаш, үнүңүг медээ дыңнаан. Эки ССРЭ-ниң Даштыкы ректер яамызынче Кыдат Республикада (КУР) төрелдери-биле ужуражырын илеп билдиришкин кирип, чөпшээрзэн. «Кыдатка чөпшээрзэн, дөргүл-төрелдерин ап, белек-селектиг, ишкү-маннайлыг, ээп, келген, мен база ол эжимниң эдерейн, аас-кежик чөпшээрептер чадавас» деп сагыш-сеткили дойлууп аалап келген. Бүгү назында манааны изиг күзели ап-ла бүдөр дээрзинге түрөп, билдиришкенин ол өргөн. Кыдатче чоруур деп сеткенип, чаа идик-хеп, костюм, чүвүр садып, а-хөрөнгизин чыып алгаш: кыдатче баарда, оглум Мокур-оолду эдертип алыр мен, түл-төрелдерим-биле таштырып каар мен» — деп аң. Чи-Сан-За уругларын «Кыдат чуртумда бичим-ойнап турган шулурткайны агып чыдар кара суумну саактыр-дыр мен, үргүлчү үмге кирер. Силерниң шупарны бут кырынга тургуз, азырап кагдым, ам тоосилер. Сөөгүмнү төрзэн тумга салыр мен» — деп, чагып турган.

Шынап-ла, ажы-төл өскөн. Ыдының улуг угбазы Олча ит өгленип чоруткан, дун-ны Мокур-оол Кызылдың ээ ажыл-агый техникумга өөренип, бызаанчы-ойнаар, уран талантылыг, ым-чаяанныг кижини турган ймер дунмазы Көрей-оол иининде-ле сугга дүшкеш, апарган).

Билдиришкениң харыы Чи-Сан-Зага дыка берге, шыкылыг согул болган. ССРЭ биле Кыдат Улус Республиканың аразында политиг харылзаа баксыраанын Кыдаттың кызыгаарын олканың медээлеп дыңнат-

Хоочуннарның байыры

2013 чылдың декабрь 6-да кырганнар болгаш инвалидтерниң Улуг-Хем кожуунун Хайыракан суурда бажың-интернады 21 чыл юбилейин демдеглээр.

Каш чылдар дургузунда интернаттың материал-техниктиг баазаның чаартынып, республиканың эң эки интернаттарының бирээзи апарган. Ол дээрже удуртукчуларның база ажилдакчыларының демниг ажилының түннели-дир. Берге 90 чылдар үезинде Валерий Тюлюшевич Дондувай интернатты удуртуп турганын Феодосия Лопсан (Чодураа суур), Нина Ендан (Баян-Колдан) болгаш өске-даа хоочуннар сактып, чугаалажып олар. Интернатка амыдырап-чурттаарыңа таарымчалыг байдалды тургускан. Мында тренажер залы, ном саңы, нугушкун (массаж), баш таарар, чеменир, дыштаныр, хуралдаар өрээлдер бар. Шыдыраа, шахмат, домино хевирлеринге спортчу маргылдааларны удаа-дараа эрттирип турар. Амгы директору — Радж Кызыл-оолович Баз-оол. Ол Начын мөге, кожуунун хуреш федерациязының президентизи, алдар-аттыг спортчуларның бирээзи. Алена Бадарчиевна Монгуш — улуг эмчивис. Хоочуннарны чылдың-на Кызыл хоорайның эмнелгелеринге тускай специалистерге шинчидип, хөрек тырттырар аппаратка тырттырып турар. Интернадывыстың ажилыңа бердинген коллективти бистер үнелеп, мактаар бис. Тываның алдарлыг артистери сыгыт-хөөмейин база Шагаан-Арыг школазының өөреникчилери солун концертти бараалгадып, бистерни, хоочуннарны, утпайн, сагыш салып турары дыка өөрүнчүг-дүр.

Интернаттың девискээринде ыт-кады, чодураа, шеңне дээш, янзы-бүрү эм үнүштерни, ногаа аймаан четчир кылдыр тарып, дүжүдүн ажаап алган. Чаа мобилдиг одалга системазын тургузуп, капитал септелгени өй-шаанда кылып турар. Дузалал ажил-агыйдан сиген-ширбиилди белеткеп алган.

Боттарывыс база идепкей-жи болуп, «хоочун — коктуг» деп чүвени бадыткап, удуртукчуларывыстың эгелеп, сүмелеп турары солун хем-чеглеринге киржи, амыдыралывысты улам солун болдурарын оралдажыр бис. Эки эгелээшкннерни канчап деткивес боор. Бар арга-дуржулгавысты ажыглаай бис.

Республиканың-даа, кожуунун-даа чазак-чагыргазыңа бистиң-биле ужуражып, деткимче көргүзүп турарыңа сеткилестиниң ханызындан өөрүп четтиргенивисти илередип тур бис.

Бин-оол БАЗЫР-САДЫ.
Хайыракан суур.

«Мен ие кижини мен, ынчангаш айтырар, негээр эргелиг мен» дээн сөстөрнү мурнунга камгалал кылдыр дуй туткаш, бо чылдың июль айда шериг чоруткан хеймер оглу Айдың Донгак: «Аарып тур мен, авай» дээрже «Лесной» шериг кезээңче авазы тып чеде берген.

Ол шериг кезээңни эрттирилге черинде таңныыл ону кирибейн шаг болган. «Оглу дээш дүвүрөп чоруур мени чүге эрттирбейн тур силер?» — деп домактанып тургаш, кирип келген. Шериг баар оолдар-биле ажил чорудар килдистин ажилдакчызы уруг: «Бистерге дыңнадыг келбээн. Ыңай-бээр долгап, айтырып шыдавас бис, шериг кезээ-дир. Боттарыңар чугаалажыңар» — дээш, телефон дугаары берген. «Манаңар...» дээш ыыт-шимээн чок баар минуталар дээш чеже акша октаваан дээр...

Кандыг-даа түннел чок. Барып чедер, көөр деп бодап алган. Ишти аарып туруп бээрже, оглу бир дугаар кезишкнни эрткен. Эмнелгеге сокур-шөйүндү деп карааш кезерге, анаа болган. Аваның сөөлүнде биллип алганы — балыг чер-биле кады кезек шөйүндүлерин дуй даарап каапканындан оглунуң кадыкшылы улам баксыраан. Чем чиртинмес, кустураар, а шериг командирлери: «Анаа кижини шыкажыл сен, шериг хүлээлге эрттирбес дээш мегеленип турар-дыр сен» — деп чемелеп шаг болган. Чүгле угаанын шыкынып, моорай бээрже, ынчан харын халдавырлыг аарыглар эмнелгезинге чедирип каан.

Ниитизи-биле Айдыс үш кезишкнни эрткен. Сөөлүзүн шериг госпитальга, авазы келгенде, шөйүндүлерниң чартык кезин элээн үр үеде ажилда-вайн турганындан оларны кезип кааптар ужурга таварышкан. Ол дугайында кайын-на — бир черден чаладып келген ат-сурагыг профессор чугаалаан.

Баштай оглунче көрүпкеш, корга берген: чеден кил деңзиг спортчу, мөге-шыырак оглу 43 кил чедир арыпкан. Ол хире баксырааже чедир ижин-баар аарыының шын диагнозун тургуспаан, тоомчага албаан: кезишкнни соонда чыдырда, бир эмчи көрүп кааш: «Мегеленип чыдар сен, тур, моон чор!» — деп капельницазын уштап соп, алгырып шаг болган. Ындыг берге байдалда турган оглун билген дег, шериг хоорайны, шериг госпитальды, оглунуң эмчилерин тып, ужурашкаш, оглунуң кадыкшылы 2,5 ай дургузунда канчап ынчаар баксырааны дээрзин айтырган. Орта харыы бербес, харын-даа «Чажыт шериг чери-дир бо», «Не положено», «Чугаалаар эргевис чок» — деп харыы алгаш, Екатеринбург хоорайда шериг прокуратуразын дилеп, тып чорааш, чеде бергеш, хомудал билдиришкнни кирип каан.

Шериг госпитальда чыдар оглунче эртерде, эмчилерниң кабинетинге киргеш база

СОЛДАТТЫҢ АВАЗЫ

чөпшээрел алырда, хүнүн-не 3-4 шак манап кээр. Эрттирбес, кирибес. Ооң-биле чугаалажыр кижини-даа чок. Реанимацияда медресел чок чыдар оглунуң чанынга ыглавас дээрже-даа, карак чаштары бадып, 50 рубль-биле садып ап турганы чагыс кедер саазын халадын өттүрерге, оозу орлуп, частып чоруй баар.

Прокуратураже чагаа кириген соонда үш дугаар хонуунда бүгү чүве өскерилген: агы палата, оглунуң чанынга орун салгаш, хондур-хүнзедир ажаап карактаарын чөпшээрээн, аккыр халат, тапочка-даа тыпты берген. Оглун ажаап турган деп бижээн 21 хонуктуң бюллетень деп шынзылгазын база берген. Шериг эмчилерниң аарыг оглунга кичээңгейи улгадып, чугаазы чымчап келзе-даа, аваның сагыжынга амыр-дыш бербейн, элдепсиндирген чүүлдер-ле хөй. Госпитальга оглунуң чанынга тургаш, бир солдат оол: «Аарып тур мен, хондур удувадым» — дээрже, эмчизи: «Баажыланып турба, кезээңче чоруур сен» — дээш, үндүр бижиптер болган. Каш-даа катап оглунуң кады шериг эрттирип турган эштеринге ужурашкан. Олар база Тывадан келген, бирээзи хан базышкыны улуг,

суурга өөнүн ээзи-биле дөрт ажы-төлүн азырап өстүрген. Хеймер оглу черниң черинге мындыг байдалга туттура бээр деп бодап ооң сагыжында безин чок.

Сентябрьда көңүс танывазым дугаарлыг телефон алгыра бээрже, баштай тутпаан мен. СМС—медээ-биле «Зоя-дыр мен» деп каан боорга, тудуп алырымга, бо башкы бодунуң оглунуң берге байдалын чугаалап, хомудал киригеринге сүмө кадарын дилээн. Оглу бергедеп турда, телефон долгаарга: «Бо талыгыр ыракче долгаарыңа акшаң дораан төне бээр, бодум медээни дамчыдыптар мен» — дээр, дыка биче сеткилдиг башкы-дыр деп билген мен. «Улус мурнунга ыглаар эвес, кезээ чурттап турар пансион-надымның өрээлинге келгеш, ыглап олар-дыр мен. Бажым хенертен агарып калган-дыр ийин» — дээрже чугаалаар чүве тыппайн баар чордум. Амгы үеде авашкылар Тываже аъттаныпкан.

«Эки болуп төнгөн-дир, ону бижээн херээ бар бе» — деп бодадыг улус бар чадавас. Ажил-агының кайы-даа адырында тоомча чок, олут ээлеп, хүлээлгезин күүсетпейн, телефон дугаары ап берип олурар

турганындан деп бодап Суксааш, халып баргаш, каардан ижип турган су багай салдарлыг болган бе база сезиглиг. «Ийи муң даттардан чүгле силерниң оңар ишти-хырны аарып бээр бе?» — дээш замполити алдыртпас.

Солдаттың авазы-чугаалашкаш, янзы-бүрү, нелдин шериг удуртукчул шериг эмчилери үргүлчү кивис-биле сүмелешкеш, харыылаар бис дээр. Хулу болгаш эрге-хоойлу ажилдакчылары-биле камгалал бо шериг кезээңни мурну чүгле авазы биле оглу, оон болчур кижини чок. Сентябрь 2-де Тывадан буу-хаа белетгеш үнгеш, сентябрь 4-те оглу тып чеде бергеш, барык-ла ай иштинде оглунуң кадыкшылы, эрге-ажыы дээш тургаш келген иениң өскерлерге чажыт шеригже барган оглуңар-бүрүлчү харылзажып, кан байдалда турарын чажырбы чугаалап турарын баш бургаар дугуржуп алынар. Оглу ажит-чажыт чок таварыш бергелер дугайында чугаалага арга-сүмөңер берип, деткиче көргүзеринге белен болуп

Чазын шериг кезектерин 830 оолдар Тывадан чорупкан. Күзүн база ол хире санныг кижини аъттаныптар. Солун-сеткүүлге чүгле эки-эки дээн медээлер үнер, аарааш чанып келген азы корум-чурум үрзэн оолдар дугайында чугаа чок. 159 кижини эмчи комиссиязы кадыының байдалы-биле шериг чоруурун соңгаарлаткан, 28 кижини келдиртиргеш келбээн октябрьда болуп экен парлалга конференциязын демдегеленинден билип ап болу

2012 чылдың март 28-те дыйынчы өөредилге үезинде харлыг солдат Журавлев дайынчы гранатаны шын эвес окта тарга, командири майор Сергей Солнечников частышкынды солдаттарны камгалаар дээш чыдыпкан. Апрель 3-те Россияның Президентизи Д. Медведев майор С.А. Солнечниковка эре маадырлыг чоруу дээш Россияның Маадыры хүндүлүг атытыпсыр дугайында чарлыкка салган.

Командирлер база аңгы-аңгы боор-дур: бирээзи солдаттар дээш амы-тыннын харамнанма өскези солдаттың аарып турганын тооп көрбээн. Россияны шериг албанынче кыйгырткан солдаттарның санын чылдың 50 муң кижиге кызырар болгаш керээ-биле шериг эрттирер чурумче бо чоокку чылдарда кирери көрдүнген. Шериг байдалды таарымчалыг, эки талаа өскерткени-биле солдат болуу саар аныктарның саны көвү дээр. Ынчангаш шеригде оглу дээш ыглап, кирер эжиң тыппай чоруур үүле ада-иелерге онаашпазын дээш республиканың шериг комиссариады, командирлери, оолдар боттары база бедик харысалгалыг, шынчы турушту көргүзөр ужуруг.

Галина МАСПЫК-ООЛ

Чазын шериг кезектеринче **830** оолдар Тывадан чорупкан. Күзүн база ол хире санныг кижини аъттаныптар. Солун-сеткүүлге чүгле эки-эки дээн медээлер үнер, аарааш чанып келген азы корум-чурум үрзэн оолдар дугайында чугаа чок. **159** кижини эмчи комиссиязы кадыының байдалы-биле шериг чоруурун соңгаарлаткан, **28** кижини келдиртиргеш келбээн.

өскези дегдирген дээш эмнелгеге чыдар. «Айдысты тоовайн тургаш, ат кылыр часкан улус бо» — деп, бир оол чажырбайн шынын чугаалаан. Ындыг кадык-шыырак анык кижини чем чивестеп, ижин-баары аары бергенинге кым буруулугу? Ылавылап айтырып, доңгайбас, аар чүве көдүрбес, кадыг ажил кылбас дээн эмчиниң сүмезин дыңнааш, оглунга эмчи комиссиязын эрттирткеш, инвалид деп шынзылга бээрин иези негээн.

«Силерге чагаа бижириң кым айтып берди? Частырыг чок, юридиктиг утка-шынары бедик, дээштиг шын билдиришкнни бижириңге кым дузалашты?» — деп, бир херээжен эмчи айтырып шаг болган. «Чүге билбес кижини мен, орус дыл башкылап, өөредилге эргелекчилеп, школа директорлап ажилдаан мен. Ам-даа башкылап турар мен. Коллектив удуртукчузу болгаш документи-лер-биле канчаар ажилдаарын билер мен» — деп харыылаан. Солдаттың авазын Зоя Николаевна Донгак дээр. Кызылдың башкы институтунуң орус, тыва дыл салбырын доос-каш, Улуг-Хем, Сүт-Хөл кожууннар-га башкылаан. Он дөрт чыл бурунгаар Каа-Хемниң Даниловка

кижилер турар. Шериг чажыды, субординация — албандужаалдыг улустуң эргезин барымдаалаар чурум, чугаалаар эргевис чок деп хоругларны «авазы-дыр мен» дээш кирер эжиктерни ажиттырып шыдаан иениң туруштуг чоруун магадап артар бис. «Менден оожум кижини болза, «до свиданья!» дээш үндүр чедиптерлер боор оң» — деп, Зоя Николаевна ажы-биле чугаалаар. Шериг кезээңни командири боду келбес, ужуражырын дилээрже, оралакчызын чорудар, чурумындыг турган боор. Шаандагы совет үеде дег, замполит деп эрге-дужаал бар апарганы дыка эки-дир деп демдегледил. Солдаттар-биле ажил чорудар кол кижини ол. Оглу дээш сагыш човааш, замполит-биле изигизиг чугаалажып-ла турар, оозу база изигленгеш: «Шеригже келгени харын эки-дир, оон башка силерниң бичии республикаңарга чүнү кылыр, тенниг херим артыңа олурар ыйнаан оглуңар» — диген. «Улуг-бичи-зи хамаан эвес, күрүне оглумну кыйгырткаш, чүге кады багай кижини кылгаш, эгидип турарыл?» — дээрже, харыы чок. Оглу бодунуң аарып эгелээнин суг четпейн барган дээш, кургаг «паек» деп аыш-чем берип

ДАГДЫНЫКЧЫЛАРЫМ АРГА-СҮМЕЗИ-БИЛЕ

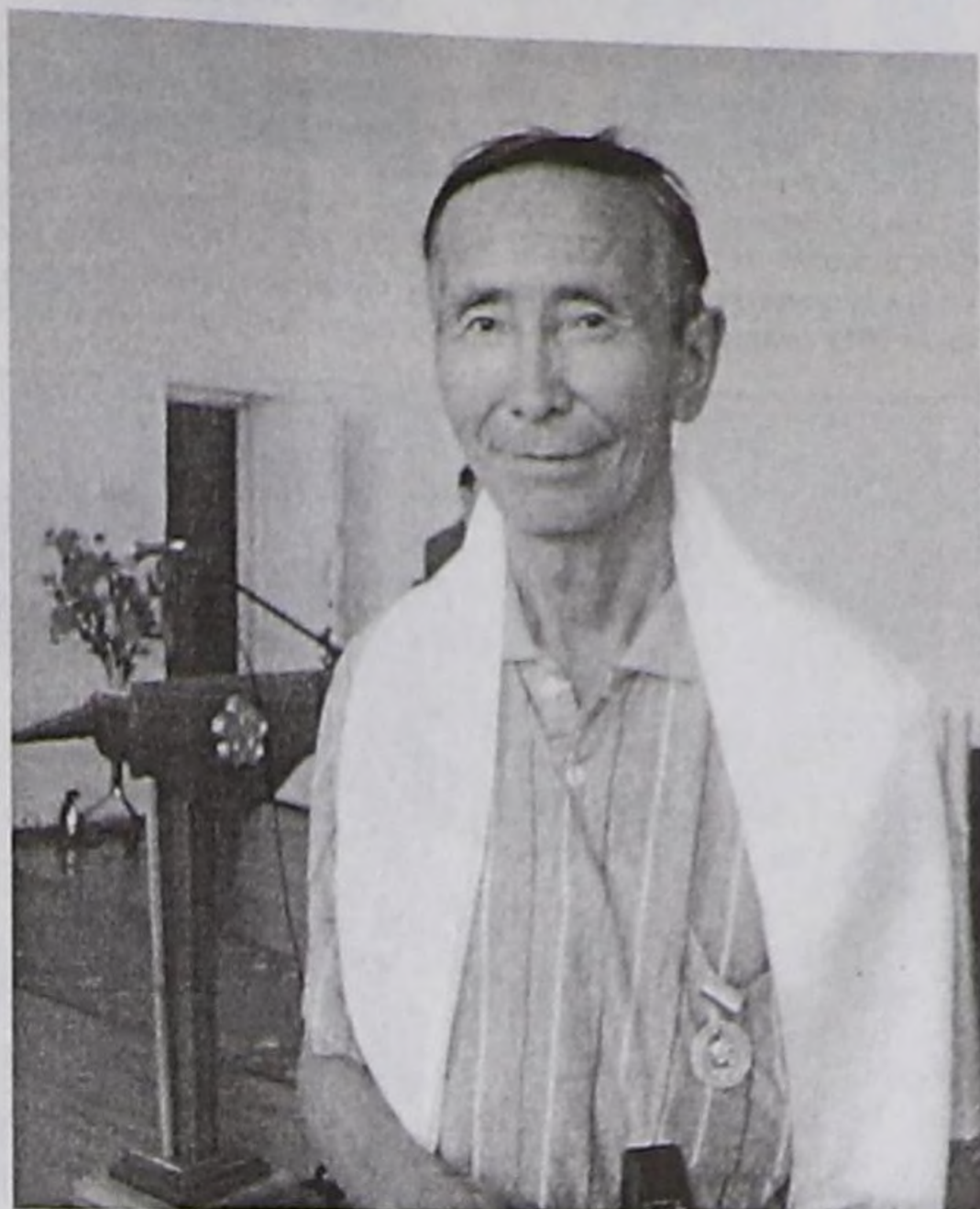
1984 чылда Чөөн-Хемчик, болгаш Өвүр район- «Ленинчи орук» со- корреспондент кылдыр эгелээнимде редак- дагдыныкчыларым: кол Биче-оол Арбас-Сат- Донгак, харысалгалыг секретарь Василий Кечил- оол, көдээ ажил-агый эргелекчизи Мон- Дойнаевич Севээн, партия агитация килдизиниң эргелекчизи, чогаалчы Монгуш Бак-оолович Көжелдей.

«Чадаана чугаалап тур! Чадаана чугаалап тур! Тус чер- шагы-биле кезээкиниң 19- тыр. Чадаананың радио-риниң белеткээни сөөлгү эрлерни радио дамчыштыр- дар-дыр» деп чарлал- чадаананың харылзаа- иринден, амгы Монгуш- Бадыргы аттыг музейниң- чындан чаңгыланып үнер. Чадаананың радио белдири- эргелекчизи Монгуш Сун- дугуржап хоорайның, уунуң ажил-амыдыралын- кыска медээлерни он беш- тургузунда номчуп, дам- ып бээр.

Чөөн-Хемчик районнуң «Ле- ни орук» солунга ажилдан- да, Монгуш Сундоевичиниң- чыдылгаларына киржип- ар апарган мен. Монгуш- доевич-биле кады белеткеп- тан дамчыдылгаларга көдээ- ла-агый, культура, спорт- эрлерин дамчыдып турган. дык таварылгаларда Ты- ның күрүнениң телерадио- итединиң радиога эртти- турганы «Шагар-Ары» деп- дуглуг дамчыдылгасына- ейлештир шоодуглуг, шүгүм- елдиг «Улусчу контроль» деп- чыдылгалар эрттирер бис. е-Хаяда «Тыва» совхозтуң- ина-трактор мастерскаязы- девискээринде хөй үрел- автомашиналар болгаш- торларны чыып каанын- үмчүлээн, бижээн чүүл- им «Ленинчи орук» солун- үнген. Чадаананың радио- ириниң дамчыдылгасын- база дамчыткан. Кол редак- Биче-оол Арбас-Сатович- гак, солуннуң харысалга- секретары Василий Кечил- Очур-оол болгаш көдээ- ла-агый килдизиниң эрге- низи Монгуш Дойнаевич Се- ден бир дугаар макталды- н мен.

Типографияга парлакчы Ана- й Маржымалович Ондар, мурнумда чурук тырттырып- лдал турган Чойган-оол Ка- аевич Түлүш, линотипистер (күүлөр) Ольга Доос-Караев- ара-Сал, Любовь Алексан- на Ондар, хол-биле чыыр- күүлөр Зинаида Комбуевна- ар, Галина Декилежикова- гуш дээш, дыка хөй аныяк- бар.

Мээң фотолабораториям- тырттырган чурук чондурар- А» деп машинам үрели бер- Саазында чурукту цинк де- те тускай чырык күжү-биле

Үр чылдарда редакторлап ажилдаан, амгы үеде хүндүлүг дыштанылгада Каадыр-оол Эрес-оолович ТУВАК.

чондурар херексел. Таптыг-ла- ынчан Кургандан Василий Все- володович Розелиус деп мастер- кижы сургакчылап чедип кел- ген. Хүндүлүг аалчым мээң ол- аппаратамны таарыштырып бе- рип, типографияның солун пар- лаар улуг залына дүңгө чедир ажилдап турган.

Өрүкчү Ольга Доос-Караевна КАРА-САЛ.

1987 чылдың май 5-те, Пар- лалга хүнүнде, «Хемчиктин» сылдызы» солуннуң кол редак- тору Василий Ууртакович Хо- мушку биле «Ленинчи орук» со- луннуң кол редактору Биче-оол Арбас-Сатович Донгак байыр- лал таварыштыр арга-дуржулга солчулгасын Кызыл-Мажалыкка- организастаан. Аңаа Курган- чурттуг Василий Всеволодови- чини эдиртип алгаш, четтивис. Байырлыг кезээн «Хемчиктин» сылдызының» редакциязын- бажыңга эрттирген соонда- кол редактору Василий Уурта- кович, оралакчызы Хоюг-оол Ламажапович Монгуш, килдис- эргелекчизи Чкалов Мандыын- чы, фотокорреспондент Чыл-

бак-оол Кара-Сал, корреспон- дент Аңгы-оол Күжүгет акый- суглар бисти Хемчик кыдын- га чедирдилер. Спортчу оюн- нары организастаан. Ийи- солуннуң типографияда ажил- даан уруглары чадаг чарышка- эстафетага, шаптаразынныг- оруктарга маргышканнар. Ке- зек мөгелер хү- рещкеннер. Ын- чан баштайгы- салыгда «Хем- чиктин» сылды- зының» кор- респондентизи Аңгы-оол Күжү- гетке октадып- тым. Кургандан- келген Василий Всеволодович «изиг-ханнап»- турувуста тыва- парлалга ажил- дакчыларының бөдүүнүн, ону- мындыг бедик- деңгелге уткуп- алганы дээш- өөрүп четтир- генин хөй удаа- илередир болчук.

Кызылга Пар- лалга бажыңга- бүгү редакция- ларның көжүп- келгениниң ийи азы үш бе чыл- бурунгаар таварылга ийин. Ба- вын-оол Оюнга удурткан «Ты- ваның дириг амытаннары» деп- цирк бөлүүнүң көргүзүүндөн- чуруктарны тырттырып ал- гаш, солунга үндүртүрү-биле- «Шын» солуннуң редакциязын- га бардым. Кол редактор Валерий- Севилбаевич Шаравини, тыва- диктор «Левитан» Монгуш Чы- сымаевич Допчааны редакция- бажыңче кирип бар чыда- мендилээн мен. Ынчангаш фо- токорреспондент Ондар Дукур- ович Охемчиктен чурук- үндүреринге ажыглаар метод, гидрохинон холуксаалары ди- леп алыр дээш лаборатория- зыңче кирген мен. Ондар Ду-

куровиче хереглеп чорааным- химиктиг бүдүмелдер чок бол- ган. Ынчан меңээ бодунуң сү- мезин каткан. «Флюорография- лаборантыларын оларның- хөрек чуруу тырттырып, плен- калар үндүрүп турар химикат- тары, холуксаазындан дилеп- алырыңа чедер, дуңмам, тер- гиниң тода, онзагай чуруктар- үнер» — диген.

1988 чылда «Шын» солун- нуң спорт болгаш информация- килдизи, ооң соонда көдээ- ажил-агый килдизинге коррес- пондентилеп ажилдай бергеш, Тыва телерадиокомитеттин- корреспондентилери Анай- оол Дүлүшович Даржаа, На- талья Тимофеевна Гвоздак, Лидия Херлиевна Иргит, Зоя Семис-ооловна Амыр-Донгак- олар-биле Тываның өске-өске- булуңнарында малчын турла- лардан, фермалардан, өөр- едилге черлеринден каттышкан- рейдилерге киржип, радио, телевидениеге орус, тыва дыл- кырында дамчыдылгаларны, «Шын» солунга материалдар- ны үндүрүп турган бис. Хөй-хөй- чылдар дургузунда корреспон- дент, журналист ажилды кы- лып чорааш, мынчага чедир- чүгле ыраккы Мөңгүн-Тайга- биле Кунгуртуга чедип шыда- ваан мен. Бир катап Мөңгүн- Тайгаже сургакчылаар даалга- алгаш, агаарның байдалы-биле- самолет ушпайн барган. Кол ре- дактор Валерий Севилбаевич- Шаравини, оралакчы редактор- Александр Сотпаевич Демби- рел, харысалгалыг секретарь- Алексей Хунаевич Аир болгаш- көдээ ажил-агый килдизиниң- эргелекчизи Седен Кудурук- паевич Хертекке аэропорттан- телефон дамчыштыр долгап- дыңнадырымга: «Чедип кели- нер, дуңмам. Редакцияга ажил- данар. Ажырбас. Тускай кор- респондент Александр Хертек- медээлерни телефон-биле да- мчыдыптар болган» — дигеннер.

Парлалга бажыңның ийиги- кадында «Шын» солуннуң ре- дакциязы, дөрткү каътта «Ты- ваның аныяктары», «Молодежь- Тувы» деп аныяктар солунна- рының редакциялары турган. «Молодежь Тувы» солуннуң- кол редактору Юрий Тас-оол, оралакчызы Виталий Кузнецов. «Тываның аныяктарының» кол- редактору Михаил Дуюнгар, харысалгалыг секретары Ар- тур Хертектин, корреспонден- тилер Иван Херлииниң, Радо- мир Кууларның, Ая Тюлюштуң, Владимир Ооржактың, Чимис- маа Ондар, сөөлзүредир ажил- дап эгелээн Юрий Дарбааның- кабинеттеринге кире бергеш, ажит-чажыт чокка хөөрежи- п, чугаалажып, шыдыраалаар- даа бис. Ажил шагы төне берген- де, мырыңай-ла хөөн көдүр- лүп, Парлалга бажыңның эн- не адаанда теннис өрээлинге- орайга дээр ойнап-ойнап чанар- бис. «Шын» солуннуң ажил- дакчыларының биллиард адар- өрээли база турган. Аңаа со- луннуң көдээ бижикчилери,

Вячеслав Николаевич МОНГУШ, кол редактор.

аалчылары дээш, кымнары- келбес дээрл. Солунга ажил- дап турган, ам бистиң аравыста- чок Оюн Дармаевич Кодур- оол, эртемден Юрий Лудужап- ович Аранчин, чурукчу Май- оол Александрович Даржай- олар кийлерин көдүрүп алган, каткы-хөглүг хөөрешпишаан, ногаан шывыгылыг, сарыг-са- рыг шарларлыг столду долган- дыр кылаштажып-ла турган- зыг. Мооң мурнунда танывас, билбес турганым журналистер, чогаалчылар, шүлүкчүлөр, чу- рукчуларны «Шынның» хоочун- нарының дыштанып, хостуг- үезинде чардыгып, биллиард- адар залы, өрээлинден хөйну- көрүп, билип, танып алган мен.

Бо сактышкынны бижип- тургаш, онзалап демдеглевейн- баар аргам чок мындыг тайыл- быр бар: мынча хөй чылдарның- дургузунда чер-черге чорааш, бөдүүн ажилчындан эгелээш- эмчи, башкылар, даргалар, сай- ыттарның хөй кезинге ужу- раштым. Оларның аажы-ча- ны, омурлары бот-боттарына- дөмей эвес. Сыңзыг, адыыргак- даа, хоолургак, мактанычал- даа, чамдык таварылгаларда- шынын сөглээрге, хорадаачал- даа кижилер тургулаан. Чаңгыс- сөс-биле журналист, коррес- пондент кижиниң ажылы дег- онзагай, солун мергежил чок. Баштайгы дагдыныкчыларым- дан «Ленинчи орук» солунга- кол редактор Биче-оол Арбас- Сатович Донгак, харысалгалыг- секретарь Василий Кечил- Очур-оол, килдизиниң эргелек- чизи Монгуш Дойнаевич Се- вээн, кады ажилдап чорааным- чогаалчы Монгуш Борбак-оол- ович Көжелдей, чагаа килдизи- ниң эргелекчизи Зинаида Мак- симовна Куулар, «Шынның»- кол редакторлары Валерий Се- вилбаевич Шаравини, хоочун- дагдыныкчыларым: редактор- нуң оралакчылары Александр- Сотпаевич Дембирел, Күстүгүр- Күдерекович Сат, Сандро Да- ваевич Маады, Сарыг-оол- Тамба-Сүрүнович Куулар, Экер- оол Түлүшевич Кечил-оолдун, Анай-оол Түлүшевич Даржаа- ның, Наталья Тимофеевна Гвоз- дактың, Калдар-оол Комбуевич- Куулар дээш, парлалганың, тыва- уран сөстүң тергиниң «туураанна- ры» хоочуннарының арга-сүмези- биле ажилдап чорааным аас-ке- жим, чоргааралым болур.

Вячеслав МОНГУШ, «Чаа орук» солуннуң кол редактору.

Чөөн-Хемчик кожуун.

Авторнуң тырттырган чу- руктары.

Юбилейиңер-биле!

Бистиң эргим, ынак ававыс Ноозун Александровна Будунун декабрь 6-да 65 харлаан юбилейи. Ававыс хей чылдарда Эрзин кожуунун Кызыл-Сылдыс ортумак школазынга үре-түннелдиг ажилдааш, «Улус өөредилгезиниң тергини» деп атка төлөптүг болган. Амгы үеде ававыс хүндүлүг дыштанылгада-даа болза, ажы-төлүңгө дузалажып, көдээ аалда мал-маганын азырап, олут орбас ажилдап чоруур. Ынчангаш эргим киживиске мындыг одуругларны бараалгаттывыс.

Чырык черге төрүттүнгөн
Чырыткылыг хүнүңер-биле

Аас-кежик, кадыкшылды,

Ак орук чедишкенин,

Алдын хүннү, аяс дээрни

Ававыска күзеп тур бис!

Өөнүң ээзи, уруглары, күдээлери, дунмалары, уйнуктарыңдан.

ПОСТАНОВЛЕНИЕ

от «25» ноября 2013 г. №342 с. Чаа-Холь

Об изменении разрешенного использования (назначения) земельного участка по результатам публичных слушаний

В соответствии с Федеральным законом «Об общих принципах организации местного самоуправления в Российской Федерации» № 131-ФЗ от 06.10.2003 г., Земельным кодексом Российской Федерации № 136-ФЗ от 25.10.2001 г., Градостроительным кодексом Российской Федерации № 190-ФЗ от 29.12.2004 г., Федеральным законом «О внесении изменений в Градостроительный кодекс Российской Федерации и отдельные законодательные акты Российской Федерации» № 232-ФЗ от 18.12.2006 г., уставом муниципального района «Чаа-Хольский кожуун Республики Тыва», принятым решением Хурала представителей Чаа-Хольского кожууна Республики Тыва от 24.11.2005 г. № 114, порядком «Об организации и проведении слушаний по вопросам местного значения на территории Чаа-Хольского кожууна Республики Тыва», утвержденным решением Хурала представителей Чаа-Хольского кожууна Республики Тыва от 26.12.2005 г., № 140, на основании постановления администрации Чаа-Хольского кожууна Республики Тыва от 30.10.2013 г. № 314 «О проведении публичных слушаний» и результата публичных слушаний от 25.11.2013 г., администрация Чаа-Хольского кожууна Республики Тыва

ПОСТАНОВЛЯЕТ:

1. Изменить разрешенное использование (назначение) земельного участка из категории земель населенных пунктов с кадастровым номером 17:14:0101029:448 с общей площадью 2165 кв. м., расположенного по адресу: Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Чаа-Холь, ул. Конституции, дом 1. с разрешенного использования (назначения) «для индивидуального жилищного строительства» на вид разрешенного использования «личное подсобное хозяйство».

2. Копию настоящего постановления направить в управление Федеральной службы государственной регистрации, кадастра и картографии по Республике Тыва в соответствии с соглашением об информационном взаимодействии.

3. Отделу по организационно-правовым вопросам и контролю администрации кожууна разместить настоящее постановление на сайте администрации кожууна.

И. о. председателя администрации Чаа-Хольского кожууна Республики Тыва С. САРБАКАЙ.

ИЗВЕЩЕНИЯ

В администрацию Овюрского кожууна Республика Тыва поступило заявление от гражданки Российской Федерации Монгуш Долааны Александровны о предоставлении земельного участка в аренду сроком на 3 (три) года с общей площадью 467 кв.м. из земель населенных пунктов, расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Овюрский район, с. Хандагайты, ул. Октябрьская, д. 38-2, для предпринимательской деятельности.

В рамках действующего законодательства в течение 30 дней со дня опубликования данной информации администрация Овюрского кожууна принимает письменные заявления и возражения по данному заявлению.

Начальник отдела по земельным и имущественным отношениям администрации Овюрского кожууна ХУУРАК С.К.

В администрацию муниципального района Сут-Хольский кожуун поступило заявление от гражданина Российской Федерации Ондар Саян-оол Дамдын-ооловича №632 от 02.10.2013 г. о предоставлении земельного участка с кадастровым номером 17:09:1202003:154, расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Сут-Хольский район, с. Ак-Даш в местечке Чолдак-Буга с общей площадью 49907 +/- 1396 кв.м. в аренду на 49 (сорок девять) лет под пашню из категории земель сельскохозяйственного назначения.

В рамках действующего законодательства в течение 30 дней со дня опубликования данной информации администрация муниципального района Сут-Хольский кожуун принимает письменные возражения по данному заявлению по адресу: 668150, Российская Федерация, Республика Тыва, Сут-Хольский кожуун, с. Сут-Аксы, ул. Бурбу, д. 16, конт. телефон 83944521146.

Главный специалист администрации Сут-Хольского кожууна по земельным и имущественным отношениям Ч. МОНГУШ.

ХЕРЕГЛЕЛ ЧЭЭЛИЛЕРИНИҢ СТАВКАЗЫН ЭВЭЭЖЕТКЕН

Хуу кижилерниң чээлилериниң талазы-биле хуу ставкаларын чиигедириниң акциязын «Россельхозбанк» ААН ажилдадып эгелээн. Ол негелделер хандырамынга тывыскан чээлилерге хамааржыр.

Хандырылгалыг хереглел чээлилериниң талазы-биле рубльдин эң бичи ставказы чылда 13,9 хуу, а хандырылгачок хереглел чээлизи 21 хуу болур. Ол санал 2013 чылдың декабрь 31-ге чедир күштүг болур.

Үүрмектеп садар четкилерни сайзырадырыңче сельхозбанк улуг кичээнгейни салып турар, ол бо хереглекчилеринге сонуганчыг аргаларны болгачуүлдери саналдап турар. Амгы үеде банк 4,9 мл жиге бараан болуп турар. 2013 чылдың эгезинде «Россельхозбанк» ААН чурттакчы чонга 121,6 рубль чээли акша-хөреңгизин тывыскан.

РоссельхозБанк

13,9%
ГODOVЫХ

Снижены ставки по потребительскому кредиту!

Ставка 13,9% годовых действует с 22.11.2013 по 31.12.2013 при условии оформления потребительского кредита в рублях на срок до 12 месяцев в сумме до 100 000 рублей гражданами РФ в возрасте от 18 лет при условии, что срок возврата кредита наступает до достижения ими возраста 65 лет и оформления страхования жизни и здоровья. При отсутствии страхования жизни и здоровья ставка составит 19,25% годовых. Обеспечение по кредиту: поручительство физического либо юридического лица или залог имущества. Комиссии за выдачу и возврат кредита отсутствуют.

ОАО «Россельхозбанк», Генеральная лицензия Банка России № 3349 (бессрочная). Реклама

Звонок по России бесплатный

8 800 200-02-90 | www.rshb.ru

Кызыл хоорайда пенсия болгаш социал төлевирлер алыкчыларының кичээнгейинге!

2014 чылда Кызыл хоорайга пенсия болгаш социал төлевирлер алырының графиги өскерлир.

Бо чылдың декабрь айда пенсия чедирилгези 2-ниң хүнүнден 20-ге чедир чоруттунар.

2014 чылда почта салбырларын таварыштыр пенсия болгаш социал төлевирлер чедирилгези ай санының 3-тен 20-ге чедир кылдынар. Ынчангаш Кызыл хоорайда пенсиязын 2-ден 6-ның хүнүңгө чедир ал турар пенсионерлерге график 1-2 хүн ажилдыр чыла бээр.

Январь дээш декабрь айда пенсия төлөлгези болбас.

2014 чылда пенсия төлөлгезиниң чаа хүннерин декабрь айның квитанцияларында айтып каан. 7-ниң хүнүнден 20-ге чедир пенсия ал турарларга график өскерилбес.

Россияның Пенсия фондунун Тыва Республика салбыры, Федералдыг почта харылзаазының эргелели.

Чарлалдар

Кызыл хоорайның төвү 3 өрээлдиг ыяш бажыңны ч өртөккө дүрген садып тур ме Харылзажыр дугаа 89293169924, 89233850810.

***** Бай-Тайга кожуунун Х чик ортумак школазын 20 чылда дооскан Кирилл Ев ньевич Хирес-оолдун ады тывыскан Б № 1252711 ат таттың читкенин барымд лааш, ону күш чок деп санаа

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редактор
И.М. ДАМБА-ХУУРАК.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, редакторнун дузалакчызы — 2-30-69, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: Нитилел-политиктиг килдиз—2-17-91, 2-17-05. Экономика килдизи — 2-40-77. Социал камгалал болгаш хөй-ниити амыдырал килдизи — 2-03-88. Очулга килдизи — 2-03-87. Реклама, чарлал килдизи — 2-18-10, сот.тел.: 8-923-383-78-88. Тел/факс (394-22) 2-30-69.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катал үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 7393. Чагыт 141. Номерниң парлалгаже дужаганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 30101810500000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртүккөн. Херечилелдиг дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияны туружу-биле дүүшпей барып болур. Айтыгынган саннары болгаш өске-даа фактыларын дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.